

Kur'ân-ı Kerîm'de Düşünme Vasıtaları Olarak Kalp, Fuâd, Lübb Kavramlarının Filolojik Tahlili

Öz: Kur'ân-ı Kerim'i doğru anlamak onun kullandığı kelimeleri doğru anlamaktan geçer. Bu kelimelerin iyi anlaşılabilmesi için Kur'ân-ı Kerim'in nüzûl döneminin bilinmesi gerekir. Bunun için o dönemde yaşamış Arapların hayatını, düşünme tarzlarını, eşyaya bakış açılarını, olayları anlama biçimlerini bilmek gerekir. Böyle bir bilgiyi de onların kelimelerindeki dilsel müfredatı araştırmakla elde edebiliriz. Kur'ân'da düşünme anlamında pek çok kavram kullanılmıştır. Bunun gibi düşünme eylemini gerçekleştiren vasıtalar da çeşitlidir. Bu çalışmada Kur'ân-ı Kerim'de kullanılan düşünme vasıtaları olarak kalp, fuâd, lübb lafızları incelenecektir. Bu lafızların Arap dilindeki kullanımı ve İslâm'ın onlara hangi manâyı yüklediği, klasik Arapça sözlükler temel alınarak, yer yer şiirler ve âyetler verilerek aralarındaki nüanslar anlaşılmasına çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kalp, Fuâd, Lübb.

Philological Analysis of the Concepts of Qalb, Fuad, Lubb in the Quran as Media of Thought

Abstract: To understand the Holy Quran correctly, it is necessary to understand the words it uses correctly. To understand these words well, it is necessary to know the period when the Quran came. In this context, it is necessary to know the life of Arabs who lived in that period, their way of thinking, their point of view, and how they understood the events. We can do this by researching the words used by the Arabs. Many concepts are used in the Qur'an in terms of thinking. There are also varieties of tools for thinking like this. In this study, as the means of thinking used in the Qur'an, the words of "qalb", "fuad" and "lubb" will be examined. Use of these words in Arabic and the meaning that Islam gives it will be understood with the help of classical Arabic dictionaries, poems and verses.

Keywords: Qalb, Fuad, Lubb.

Giriş

Düşünme, anlama, akıl yürütme, muhâkeme etme, tedbir alma, tercih yapma, karar verme gibi yetiler insana mahsus özelliklerdir. Nitekim Allah (c.c.) insanı söz konusu yetilerle donanımlı bir varlık olarak yaratarak onu diğer varlıklardan üstün kılmıştır¹. Bu bağlamda akıl sahibi olan her insan vahyin muhatabı olarak, dinin emrettiklerinden ve nehyettiklerinden sorumlu tutulmuş, vahy, insan ve âlem arasındaki etkileşim de bu şekilde kurulmuştur.

Allah (c.c.), Kur'ân-ı Kerîm'de, çeşitli ifadelerle insanlardan söz konusu yetilerini kullanmalarını istemektedir. "Düşünmezler mi?"², "aklınızı kullanmayacak mısınız?"³, "görmez misin?"⁴, "ibret almıyor musunuz?"⁵ gibi soru formundaki hitaplar, Kur'ân'ın sürekli vurguladığı ve pek çok bağlamda kullandığı lafızlar olarak öne çıkmaktadır. Bir başka ifadeyle Kur'ân-ı Kerîm, insana bahşedilen melekeleri kullanma sorumluluğunu insana yüklemiştir. İslâm'ın mükellefiyet anlayışı da buradan kaynaklanmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de insanı diğer yaratılmışlardan ayıran doğrudan ya da dolaylı bir şekilde düşünebilme yetisini ifade eden, birbirinden farklı kelimeler yer almaktadır. Tedebbür, tefekkür, ta'akkul, tafakkuh, tefehhüm, tezekkür, nazar, basar, ru'yet ve i'tibâr bu türden kelimelerdir. Zikrettiğimiz kelimelerin tamamı düşünme eylemine işaret etmek suretiyle ortak bir anlam içeriğine sahiptir.

Öte yandan düşünmeye teşvik eden Kur'ân âyetlerine bakıldığında düşünme eyleminin insanları hem mükellef kıldığı hem de Allah (c.c.)'a kulluğa götürecektel temel bir vasıta olduğu görülecektir. Nitekim Allah (c.c.) insanlara yeryüzünün yaratılışından, dağlardan, ırmaklardan, meyvelerden, gece ve gündüzden,⁶ kıssalardan,⁷ içki, kumar gibi kötü alışkanlıklardan ve infak gibi hayırlardan,⁸ dünya hayatının geçiciliğinden,⁹ ölüm ile uyku arasındaki ilişkiden¹⁰ ve verdiği nimet-

1 İsrâ (17), 70.

2 Mü'minûn (23), 68.

3 Mü'minûn (23), 80.

4 Hac (22), 18.

5 Hûd (11), 24.

6 Ra'd (13), 3; Âl-i İmrân (3), 191.

7 A'râf (7), 176.

8 Bakara (2), 219.

9 Yûnus (10), 24.

10 Zümer (39), 42.

lerden¹¹ örnekler sunarak bu unsurlar üzerinden yapılacak derin bir düşünmeyle insanların tutarlı bağlantılar kurmasını amaçlamaktadır.

Hiç kuşkusuz eylemler belirli vasıtalarla gerçekleşir. İnsanlar da bu gerçekliği, yaşadıkları coğrafya, örf, gelenek, görenek gibi çeşitli öğelerle kendilerine göre biçimlendirirler. Buna binâen düşünme eyleminin gerçekleşebilmesi için de benzer vasıtaların olması gerekecektir. Nitekim bu makalede düşünme vasıtalarından kalb, fuâd ve lübb lafızları tahlil edilerek, söz konusu düşünme eyleminin hangi şekillerde veya satırlarda gerçekleştiği izah edilmeye çalışılacaktır. Bu paralelde düşünme vasıtaları kalb, fuâd ve lübbün gerçekleştiği mekân olarak değerlendirilen sadr lafzını da çalışmamızın son kısmında, ayrı başlık altında ele alacağız. Buna karşılık çalışmamızın sınırları ve hacmi gereği göz, kulak gibi doğrudan akıl anlamını içermeyen düşünme vasıtalarını çalışmamıza dâhil etmeyeceğiz.

1. Düşünme Vasıtası Olarak “Kalb”

Kalb (قَلْبٌ) lafzı, Arapçada kullanıldığı forma göre birbiriyle bağlantılı farklı anlamlara gelmektedir. K-l-b (قَلْبٌ) fiilinin mastarı olan kalb, en temel anlamda bir şeyi bir yönden diğer yöne çevirmek, döndürmek anlamlarına geldiği gibi dönüştürmek manâsında da kullanılmaktadır.¹² İnsanın kalbinin bu adı alması çokça değişmesinden dolayıdır¹³ ki şu beyitte de kalbin bu değişiminden bahsedilmektedir:

مَا سُمِّيَ الْقَلْبُ إِلَّا مِنْ تَقَلُّبِهِ   وَالرَّأْيُ يُصَرِّفُ وَالْإِنْسَانُ أَطْوَارُ

*'Kalb çokça evrilip çevrildiğinden dolayı bu adla isimlendirilmiştir,
Zira düşünce insanı halden hale çevirir durur.'*¹⁴

11 Rûm (30), 21; Nahl (16), 11.

12 Halil b. Ahmed Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Abdulhamid Hindavi, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003) 5/171; Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, (Kahire: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1956), 1/205; Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1979), 5/13; Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Davudi, (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, Beirut: ed-Dâru's-Şamiyye, 2009), 681; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşeri, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Suûd, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/94; Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mukarrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beirut: Dâr Beyrut, 1955), 1/685.

13 İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 681.

14 Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (y.y.: Dârü'l-hidâye) 4/70.

Çoğulu kulûb (قُلُوبٌ) olan kalb lafzından türeyen kal-le-be (قَلَبٌ) fiili ise, bir şeyi araştırmak ve onun akıbetine bakmak manâsına gelmektedir.¹⁵ Yine kalb, akıl¹⁶ ve bir şeyin özü¹⁷ anlamında da kullanılmaktadır ki esasında bizim de çalışmamıza kalbin bu anlamı konu olmuştur.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere kalb (قَلْبٌ) lafzı farklı kalıplarla birlikte değişik anlamlara gelebilmektedir. Bir şeyin özü, hâlis olan kısmı anlamında hurmanın içindeki beyaz ve yumuşak olan kısmı ifade etmek ve aynı zamanda nesebi sahih olan Arapları nitelerek için de kullanılmaktadır.¹⁸ Nitekim Hz. Peygamber "كَانَ عَلِيٌّ قُرَشِيًّا قَلْبًا" "Ali, hâlis bir Kureyşliydi."¹⁹ hadisi ile bu kelimeyi Hz. Ali'nin nesebinin Kureyş içerisinde sahih olduğunu ve Kureyş kabilesine has bir kişi olduğunu anlatmak için söylemektedir. Ebû Vecze'nin beytinde de bu kullanıma rastlamaktayız:

قَلْبٌ عَقِيلَةٌ أَقْوَامٍ ذَوِي حَسَبٍ،   يُرْمَى الْمَقَانِبَ عَنْهَا وَالْأَرَاجِيلُ

'O soylu bir kabile reisinin hatunu, halis bir Arap,
Yola düşer süvari ve yayalar korumak için onu.'²⁰

Lafzın hakiki manâsını içeren diğer kullanımlarına baktığımızda, çevrilip kıvrılmasından dolayı burma bileziğe ve kum üzerinde kıvrıla kıvrıla giden beyaz yılan kulb (قُلْبٌ),²¹ isabet ettiği kişiyi yatağında kıvrandıran hastalığa kalebe (قَلْبَةٌ) ve kulâb (قُلَابٌ),²² koyunları yemek istediği için onları dolaştırmasından dolayı kurda kılıb (قَلِيبٌ), kılâb (قَلَابٌ), killebv (قَلُوبٌ)²³ denildiğini görmekteyiz. Yine suyu hiç-

15 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/685.

16 Cevherî, *es-Sihâh*, 1/204; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/687; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 4/70; Hüseyin b. Muhammed ed-Dâmeğâni, *Kâmûsu'l-Kur'ân*, thk. Abdulaziz Seyyid el-Ehl, (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1983), 388.

17 Ferâhidî, *Kitâbu'l-ayn*, 3/421; Cevherî, *es-Sihâh*, 1/205; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 5/13; İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, 1/373; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/688; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 4/70.

18 Cevherî, *es-Sihâh*, 1/205; Zemaşşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 2/95; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/688; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 4/70.

19 İbnü'l-Esir, Mecdüddin, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhi-Tâhir Ahmed ez-Zâvî, (Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, t.y.), 4/96.

20 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/688.

21 Cevherî, *es-Sihâh*, 1/205; Zemaşşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 96; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/688; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 4/71.

22 Ferâhidî, *Kitâbu'l-ayn*, 3/421; Cevherî, *es-Sihâh*, 1/205; Zemaşşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 95; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 5/17; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/687.

23 Ferâhidî, *Kitâbu'l-ayn*, 3/421; Cevherî, *es-Sihâh*, 1/205; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 5/18; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/689.

bir zaman tükenmeyen kuyuya kalib (قَلِيبٌ),²⁴ madenlerin şekil verilmek için içine döküldüğü kalıba kâlib (قَالِيبٌ)²⁵ denilmektedir.

Cahiliyede kalb lafzı sevgi, nefret, acı, hüzn, korku, sevinç, mutluluk gibi vicdani duyguların gerçekleştiği yer anlamında yaygın bir kullanıma sahiptir.²⁶ İmruül-kays'ın (ö. 540) *Muallaka*'sındaki bir beytinde bu anlamda kullanılmıştır:

وَأَنْتِ مَهْمَا تَأْمُرِي الْقَلْبَ يَفْعَلُ؟²⁷   أَعْرَكَ مِنِّي أَنْ حُبِّكَ قَاتِلِي

"*Senin aşkına ölmem ve ne emredersem kalbimin onu yerine getirmesi seni böyle şımarttı, değil mi?*"²⁸

İslâm öncesi dönemin önemli şairlerinden biri olan Zühayr b. Ebî Sülmâ'nın (ö. 609) *Muallaka*'sında kalb lafzı, hidayet ve dalâletin mekânı olarak akıl manâsında kullanılmaktadır:²⁹

وَمَنْ يُؤْفِ لَا يُذَمَّمُ وَمَنْ يُهْدِ قَلْبُهُ   إِلَىٰ مُطْمَئِنِّ الرَّبِّ لَا يَتَجَمَّجِمُ³⁰

"*Kim vefakâr olursa kınanmaz*

Kiminde kalbi içini rahatlatacak bir iyiliğe yöneltirse tereddüde düşmez."³¹

Beyitte şair, aklın melekesini iyiliğe ve kötülüğe götüren bir vasıta olarak irade göstermesi anlamında kalbe yüklemektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de ise kalb lafzı ruh, akıl, göğüsteki bir uzuv, re'y, çevirmek, dolaşmak, pişmanlık, hile yapmak şeklinde Türkçeye çevrilse de kimi zaman içerdiği anlam bakımından bunlardan çok daha farklı manâları kastedebilmektedir. Hac

24 Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ayn*, 3/421; Cevherî, *es-Sihâh*, 1/206; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 5/17; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, thk. Zühayr Abdulmuhsin Sultân, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 3/730; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 682; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/689.

25 İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1/688; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 4/73.

26 Âdil Abdulcebbar Zâ'id, *Mu'cemu elfâzi'l-'ilm ve'l-ma'rife fi'l-lugati'l-'arabiyye*, (Beirut: Mektebetü Lübnân, 1997), 206.

27 İmruülkays b. Hucr b. el-Hâris Âkilü'l-Mürâr, *Dîvân*, şrh. Abdurrahman el-Mustavî, (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, 2004), 33.

28 Komisyon, *Yedi Askı-Arap Edebiyatının Harikaları-*, çev. Nurettin Ceviz vd., (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 33.

29 Zâ'id, *Mu'cemu elfâzi'l-'ilm ve'l-ma'rife*, 206.

30 Zühayr b. Ebî Sulmâ, *Dîvân*, şrh. Hamdû Tammâs, (Beirut: Dârü'l-Ma'rife, 2005), 70.

31 Komisyon, *Yedi Askı-Arap Edebiyatının Harikaları-*, 85.

sûresinin 46. âyetinde, *فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارَ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبَ الَّتِي فِي الصُّدُورِ*, "Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat göğüslerdeki kalpler körleşir." denilmektedir. Burada kalb lafzı ile göğüste ki uzuv olan kalp kastedilmektedir. Ahzâb sûresinin 10. âyetinde ise kalb lafzı, doğrudan kalp şeklinde tercüme edilmiş ama tefsirlerde anlamının "ruh" olduğu ifade edilmiştir. *وَإِذْ رَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ* "Korkudan gözler kaymış, kalpler ağızlara gelmişti." âyetinden ruhtan kinâye yapılan kalbin, korkunun şiddetiyle göğüsten çıkacak gibi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ölüm anında ruhunun bedeninden ayrılması gibi kişi korktuğunda ciğeri şişer bu yüzden kalbi boğaza doğru yükselir ve bu durum nefes almaya engel olduğundan kişinin ölmesine neden olabilir. "وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ", "yürekler boğazlara gelmişti" ifadesi, Araplarda korkan kimse için söylenen "انتفخ سحره", "ciğeri şişti" ifadesiyle benzer anlamdadır. Ciğer ve kalbin birbirine yakın iki organ olmasından dolayı bu benzetme yapılmaktadır.³²

Kalb lafzı Kur'ân-ı Kerim'de re'y (görüş, düşünce) manâsında da kullanılmaktadır. *سَنَحْسَبُهُمْ جَمِيعًا وَقُلُوبَهُمْ شَتَّى* "Sen onları birlik içinde sanırsın, oysa kalpleri dağınıktır."³³ âyetinde zikredilen "kalpleri dağınıktır" ifadesindeki kalplerden kasıt fikirlerdir; dolayısıyla âyetin manâsı "görüşleri farklıdır" olarak anlaşılmaktadır. Zira âyette kastedilen anlam, ehl-i bâtılın,³⁴ dışarıdan birlik içinde gözükseler dâhi aralarında görüş birliği olmadığı, inançlarının ve isteklerinin farklı olduğudur.³⁵

En'âm sûresi 110. âyette *وَنَقَلْنَا أَعْيُنَهُمْ وَابْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوَّلَ مَرَّةٍ* "O'na iman etmedikleri ilk durumdaki gibi (mûcize gösterdikten sonra da) yine onların gönüllerini

32 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî, Muhammed Alî Neccâr-Abdulfettâh İsmâil Çelebi, (Mısır: Dârü'l-Mısriyye, t.y.), 2/324; Ebû's-Senâ Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, t.y.), 18/178; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâr Sahnûn, 1997), 21/280.

33 Haşr (59), 14.

34 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 23/292; İbn Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr, *Tefsîrül-Kur'ânî'l-'azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme, (y.y.: Dâru Tayyibe, 1999), 8/75.

35 Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman b. Cum'a ed-Damiriyye, Süleymân Müslim el-Hareş, (y.y.: Dâr Tayyibe, 1997), 8/81; Ebu Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-gayb* (y.y.: Dâru lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, t.y.), 29/511; Nâsirüddin Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil* (Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsî'l-Arabî, t.y.), 5/201; İbn Kesîr, *Tefsîrül-Kur'ânî'l-'azîm*, 8/75; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 28/106.

ve gözlerini ters çeviririz." denilmektedir. Kalb lafzı burada, bir halden başka bir hale geçmek, evirip çevirmek manâsında kullanılmıştır.³⁶ Hem gönlün hem de gönülde bilgi ve duyguların oluşmasına yardımcı olan gözlerin, olayların hakikatini idrak edemeyecek hale dönüştürülmesidir.

Bunların yanı sıra hile yapmak, arkadan iş çevirmek, dolanmak, dolaşmak, pişmanlık anlamları için de kalb lafzının kullanıldığını görmekteyiz. Aşağıdaki âyetler bu kullanımlara birer örnek teşkil etmektedir.

Hile yapmak, arkadan iş çevirmek manâsında kullanılması: لَقَدْ ابْتَعُوا الْفِتْنَةَ مِنْ قَبْلُ وَفَلَّوْا لَكَ الْأُمُورَ حَتَّىٰ جَاءَ الْحَقُّ وَظَهَرَ أَمْرُ اللَّهِ وَهُمْ كَارِهُونَ "Aslında onlar daha önce de fitne çıkarmak istemişler ve senin işlerini altüst etmeye çalışmışlardı. Nihayet onlar istemeseler de hak yerini buldu ve Allah (c.c.)'ın iradesi galip geldi." Tevbe sûresi 48. âyette "فَلَّوْا لَكَ الْأُمُورَ" ifadesi, fitne çıkarmak amacıyla gizli gizli iş çevirmek, hile yapmak manâsında kullanılmaktadır.

Dolanmak, dolaşmak manâsında kullanılması: وَتَقَلَّبَكَ فِي السَّاجِدِينَ "Ve secde edenler arasında dolaşmanı da (görüyor)."³⁷

Pişmanlık manâsında kullanılması: وَأَحِيطَ بِثَمَرِهِ فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ عَلَىٰ مَا أَنْفَقَ فِيهَا وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا "Çok geçmeden adamın ürünleri (felâketlerle) kuşatıldı. Sahibi, çardakları yere çökmüş haldeki bağı uğruna yaptığı masraflardan ötürü çırpınmaya başladı." Kehf sûresi 42. âyette geçen "يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ" tabiriyle kişinin pişmanlıktan ötürü ellerini çırpması ifade edilmektedir.³⁸

Kalb lafzının akıl, ilim ve anlayış anlamında kullanılması ise çalışmamızın odak noktalarındandır. Kur'an-ı Kerim'de إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَذِكْرَىٰ لِمَن كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ "Kalbi olan kimse için bunda büyük ibret vardır."³⁹ âyetinde kalb lafzının akıl anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Nitekim meşhur Arap dili âlimi Ferrâ (ö. 207/822), Arapların "kalbin nereye gitti?" diye sorduklarında aslında "akıl nereye gitti" demek istediklerini söylemektedir.⁴⁰ Yani âyetteki "kalbi olan kimseler" den kasıt düşünüp ibret alan kimselerdir.⁴¹ Bazı müfessirler

36 İsfahâni, Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an, 682.

37 Şuarâ (26), 219.

38 İsfahâni, Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an, 682.

39 Kâf (50), 37.

40 Ferrâ, Meâni'l-Kur'an, 3/80.

41 İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, 1/687.

âyetteki kalb lafzına akıl anlamı verirken,⁴² bazıları söz konusu lafzı “bilinçli bir kalb” olarak yorumlamaktadır.⁴³

Beyzâvi (ö. 685/1286) (لَمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ) ifadesinde kalb lafzının nekra gelmesinin sebebini, her kalbin tefekkür ve tedebbür etmediği, ancak hakikatleri düşünen bilinçli bir kalbin gerektiği gibi tefekkür edeceği şeklinde açıklamaktadır.⁴⁴

Bunun gibi pek çok âyette kalbin akletmek, fehmetmek ve idrak etmek için bir araç olduğu belirtilmektedir:

Hac sûresinin أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَفِي السُّدُورِ لَمْ يَكُنِ الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ “Yeryüzünde hiç dolaşmıyorlar mı ki ibret almış kalplere yahut işitmiş kulaklara sahip olsunlar! Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat göğüslerdeki kalpler körleşir.” şeklindeki 46. âyeti hakkında İbn Âşûr (ö. 1973), “قُلُوبٌ” lafzının mecaz olarak “akıllar” anlamında kullanıldığını,⁴⁵ Âlûsî (ö. 1270/1854) ise “kalplerin körlüğü” ile âlemin hakikatini idrak eden basiretlerin körlüğünün kastedildiğini söylemektedir.⁴⁶

Âyetteki kalb lafzının “göğüslerdeki kalpler” şeklinde nitelenmesinin sebebi, kalb lafzının “insanın kalbi” anlamının yanı sıra “hurma ağacının özü, halis, çevirmek” gibi manâlarda ortak kullanılmasından doğan anlam kaymasına engel olmaktır. Necm sûresi 11. âyette, مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى “Fuâd gördüğünü yalanlamadı.” şeklinde fuâdın eşyanın bilgisine sahip olduğunda görmeye nitelendirilmesi, kalbin de gaflet halinde düşünmeyip, ibret almaması durumunda körlükle nitelenebileceğini göstermektedir. Ayrıca “gözler kör olmaz” ifadesinde ince bir manâ olduğu söylenmektedir. Zira göz sağlıklı olduğu ve eşyaya baktığı sürece eşyayı görmesine engel yoktur. Ancak kalp için böyle değildir. Âyetten anlaşıldığı üzere düşünüp anlamak için gerekli araçlar bulunduğu halde yine de kalpler düşünme faaliyetini gerçekleştiremeyebilir.⁴⁷

42 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/372; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 7/364; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/80; İbn Kesîr, *Tefsîrül-Kur'âni'l-azîm*, 7/409; Celâleddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî-Celâleddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Süyûtî, *Tefsîrül-Celâleyn* (Kahire: Dâru'l-Hadis, t.y.), 1/691.

43 Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizit-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî, (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y.), 4/394; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 28/32; Beyzâvi, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, 5/144; Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni*, 26/191; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 26/324.

44 Beyzâvi, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, 5/144.

45 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 17/288.

46 Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni*, 17/167.

47 Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şerîf er-Radî, *Telhîsu'l-beyân fi (an) mecâzâtî'l-Kur'ân*, thk. Ali Mahmûd Mukallid, (Beirut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, t.y.), 193-194.

Âyetlerde bazı kalplerin düşünme faaliyetini gerçekleştirememeleri, akletme kabiliyetinden mahrum bırakılmaları, üzerlerine çekilen örtülerle, mühürlerle, kilitlerle ifade edilmektedir:

En'âm sûresinin 25. âyetinde **وَمِنْهُمْ مَّنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ** "Onlardan seni Kur'an okurken dinleyenler de vardır. Fakat onu anlamalarına engel olmak için kalplerinin üstüne örtüler çektik, kulaklarına da ağırlık verdik." şeklinde mecazen kalbin üzerine çekilen örtü "أَكِنَّةً" lafzı ile ifade edilmiştir. Bu lafız "bir şeyin içinde saklandığı örtü"⁴⁸ manâsına gelen "كِنَانٌ" lafzının çoğul halidir. Bununla kastedilen, müşriklerin Kur'an'ı duymaya tahammül edememeleri sebebiyle sanki onların Kur'an'ı anlamaya mani olması için kalplerini kaplayan ve oraya hidayetin girmesini engelleyen bir örtü varmış gibi olmasıdır.⁴⁹ "Örtülü kalp" tabiriyle kişinin anlayışına engel olduğuna, "akleden kalp" ifadesiyle de kişinin anlayışının yerinde olduğuna işaret edilmektedir.⁵⁰

Kalplerin mühürlenmesinden bahseden, **رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ** "Geride kalanlarla beraber olmayı yeğlediler de kalpleri mühürlendi; artık anlayıp kavrayamazlar." Tevbe sûresinin 87. âyetindeki "طُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ" istiâresi, Bakara sûresinin 7. âyetinde "خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ" şeklinde geçmektedir. Araplar sert bir şeyin üzerinde iz bırakıldığında "طُبِعَ" fiilini kullanırken, daha yumuşak bir madde üzerinde iz bırakmayı ifade etmek için "خَتَمَ" fiilini kullanır, buda iki kullanım arasında manâ bakımından tesir farkı olduğunu göstermektedir.⁵¹

Muhammed sûresinin 24. âyetinde ise kalbin kilitlenmesi, **أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبِ أَقْفَالِهَا** "Kur'an'ı okuyup düşünmezler mi? Yoksa kalpler üzerinde kilitleri mi var?" şeklinde "قُلُوبِ أَقْفَالِهَا" istiâresi ile ifade edilmektedir. Bununla kastedilen, onların kalplerinin/akıllarının hiçbir öğüt verenin öğüdüne açık olmayan, içlerine hiçbir uyarıcının uyarısının girmediği kilitlenmiş kapılar gibi olmasıdır. Nitekim kendini düşünce dağınıklığıyla niteleyen bir kişinin "kalbim kilitli" demesi, Arap dilinde kullanılan bir anlatım şekli olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵²

Zemahşerî (ö. 538/1144), âyetteki "قُلُوبِ" kelimesinin nekra gelmesinin iki ihtimali olacağını söylemektedir. İlki; nekranın sıfatlanmasının marifenin sıfatlan-

48 İsfahânî, Müfredâtü elfâzi'l-Kur'an, 727.

49 Radî, Telhîsu'l-beyân, 150-151.

50 İlhan Kutluer, "Düşünme," DİA (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/53.

51 Radî, Telhîsu'l-beyân, 75.

52 Radî, Telhîsu'l-beyân, 286.

masından daha uygun olduğudur. Böylece manâ, “katı veya karanlık kalplerde kilitler vardır” olarak anlaşılabilir. İkinci ihtimal, nekranın umumilik ifade etmesinden dolayı bunun “تَبَعِيضٌ” “ba’ziyyet” ifade ettiğidir, böylece manâ “bazı kalplerin üzerinde kilitler vardır” şeklinde anlaşılabilir. Bazı kalplerden kasıt, mü-nafıkların kalpleridir.⁵³

Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), bu görüşe kendi görüşünü ekleyerek nekralı-ğın sebebinin kalplerde bulunan inkâra dikkat çekmek için olduğunu, kalbin ârif olmadan ma’rûf olamayacağını söylemektedir. Eziyet eden, acımasız bir kimse için “bu insan değil, bir canavar!” denildiği gibi kalpler hakkında da “bu kalp değil, bir taş! denilmesinin, kalbin yaratılış amacından uzaklaşıp marifetten yoksun kalmasından kaynaklandığını ifade etmektir. Ayrıca Râzî, izafetli bir biçimde “عَلَى” değil de, izafetsiz olarak “عَلَى قُلُوبٍ” gelmesinin sebebinin; bu kalplerin onlara ait değilmiş gibi, onlara hiçbir fayda vermeyeceğini anlatmak için kullanıldığını söylerken, “أَقْفَالُهَا” kelimesinin izafetli gelmesini ise, bu kilitlerin sadece o kalplere ait küfür ve inat kilitleri olarak yorumlamaktadır.⁵⁴

2. Düşünme Vasıtası Olarak “Fuâd”

Fuâd (فُوَادٌ) kızarmak, olgunlaşmak anlamına gelen fe-e-de (فَادَ) fiilinden türemiştir. Çoğul hali ef’ide (أَفِيدَةٌ) şeklinde gelir. Lafzın yanıp tutuşmaya delalet etmesinden dolayı Araplar, etin kızarmasını da bu fiille ifade etmektedir.⁵⁵

Fuâd (فُوَادٌ) lafzı devamlılık bildiren “فُعَالٌ” veznindedir. İçinde barındırdığı devamlılık vasfı, manevi anlamda, muhabbetin verdiği hararetle, kalpteki yanma hissisinin sürekli bir hal alması şeklinde kendini göstermektedir.⁵⁶ Bu bağlamda fuâd, kalb anlamına da gelmektedir.⁵⁷ Ancak kalbe fuâd denilebilmesi için onun muhabbetin şiddetiyle kızarması, aşk ve imanın ateşiyle arınarak saflık ve duruluğa ulaşması gerekir.⁵⁸

53 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/328.

54 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 28/56.

55 Cevherî, *es-Sihâh*, 2/518; İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi'l-luga*, 4/469; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur’ân*, 646; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/328.

56 Hasan el-Mustafavî, *et-Tahkîk fi kelimâti'l-Kur’âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 9/8.

57 Cevherî, *es-Sihâh*, 2/517; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur’ân*, 646; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/328.

58 Mustafavî, *et-Tahkîk*, 9/8.

Ayrıca fuâd lafzının Araplar tarafından kalb anlamının yanında akıl anlamında da kullanıldığı İslâm öncesi dönemin şairlerinden Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın şu beytinde görülmektedir.⁵⁹

وَلَا سَاهِي الْفُؤَادِ وَلَا عَيْيِّ الِ
لِسَانِ، إِذَا تَشَاجَرَتِ الْخُصُومُ

'Ne akıl fayda eder ne de bir söz

Düşmanlar arasında husumet baş gösterirse'⁶⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de ise fuâd (فُؤَادٌ), sorumlu tutulan,⁶¹ doğrulayan ve yalanlayan;⁶² meyleden,⁶³ hâlden hâle dönüşen,⁶⁴ gönüldeki yakıcı ateş,⁶⁵ bomboş kalma⁶⁶ nitelikleri ile karşımıza çıkmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى "Gözün gördüğünü gönül yalanlamadı."⁶⁷ ve كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ "Oysa biz onu senin gönlüne iyice yerleştirmek için böyle yaptık."⁶⁸ âyetleri gibi on altı yerde geçen, meallerde kalp ve gönül olarak tercüme edilen fuâd, salt bir kalp anlamında değil, değişim ve dönüşümlerle olgunlaşmış sükûna ermiş bir kalp anlamında kullanılmaktadır. Zira kalp ilk mertebede değişkendir. Sıkıntı ve değişim onda son bulduğunda, kalp nazar ve idrak için hazır hale gelir. Yaşadığı imtihanlar, tecrübeler ve zorluklardan sonra faydalı bir tefekkür ve tahayyül, dünyası ve ahireti için hayırlı bir öngörü elde eder. Bu mertebede ona fuâd adı verilir.⁶⁹

İsrâ sûresinin 36. âyetinde fuâd، وَالْفُؤَادُ كُلُّ، وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ "Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme! Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur." şeklinde sorumlulukla nitelenmiştir. Âyetten, değişken bir kalbin sorumluluk taşıyamayacağı, bu yüzden sorumlulu-

59 Zâyid, *Mu'cemu elfâzi'l-'ilm ve'l-ma'rife*, 206.

60 Züheyr b. Ebî Sulmâ, *Dîvân*, 63.

61 İsrâ (17), 36.

62 Necm (11), 20.

63 İbrâhîm (14), 37.

64 En'âm (6), 110.

65 Hümeze (104), 7.

66 İbrâhîm (14), 43.

67 Necm (53), 11.

68 Furkân (25), 32.

69 Mustafavî, *et-Tahkik*, 9/9.

gün göz, kulak ve fuâda ait olduğu anlaşılmaktadır. Bundan sonra o, ya doğru yola meyledip hayra ve felaha gidecek, ya da şerre ve dalalete sürüklenecektir.⁷⁰

Müfessirlerin âyetteki fuâd lafzı hakkındaki görüşlerine baktığımızda; Celâleyn lafza kalp manâsı verirken⁷¹ Râzî, onunla akli ilimlere işaret edildiğini ifade etmektedir.⁷² İbn Âşûr ise fuâd'ın gizli (bâtînî) duyguların tümünü kapsadığını ve aklın bu gizli duyguların içinde yer aldığını, akıldan daha geniş kapsamlı olduğunu söylemektedir.⁷³

Ahkâf sûresinin 26. âyetinde, inanmayanların kendilerine verilen fuâd gibi nimetleri amacına uygun kullanmayıp, onları dünya ve lezzetlerini istemek için kullandıkları, *وَجَعَلْنَا لَهُمْ سَمْعًا وَأَبْصَارًا وَأَفْئِدَةً فَمَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَلَا أَبْصَارُهُمْ وَلَا أَفْئِدَتُهُمْ* "Onları kulak, göz ve gönüllerle donattık. Onlara kulakları da gözleri de gönülleri de hiçbir fayda sağlamadı. Çünkü onlar Allah (c. c.)'ın âyetlerini inkâr ediyorlardı." şeklinde ifade edilmektedir. Müfessirler, insana verilen bu nimetlerin amacını; "Rablerinin öğütlerini işitmeleri için kulaklar, Allah (c.c.)'ın delillerini görsünler diye gözler, kendilerine fayda ve zarar veren şeyleri akletmeleri ve mârifetullah için kendilerine fuâdlar verildiği" şeklinde yorumlamaktadır.⁷⁴ Aynı şekilde Secde sûresinin, *وَجَعَلْ لَكُمْ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ* "Sizi kulak, göz ve gönüllerle donatmıştır. Ne kadar da az şükrediyorsunuz!" şeklindeki 9.âyeti de gerektiği gibi tefekkür edip akletmeyen fuâdın, dünyanın geçici nimetlerine ve lezzetlerine de meyledebileceğine işaret etmektedir.⁷⁵

Hümeze sûresinin 6 ve 7. âyetlerinde ise eğer kişinin öngörüsü fesad ve dalalet üzere olursa onu, fuâda işleyen bir ateşe sürükleyeceği ifade edilmektedir. *نَارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْئِدَةِ* "O, Allah (c.c.)'ın, gönüllere işleyen tutuşturulmuş ateşidir." âyetlerinde geçen "الْأَفْئِدَةَ" lafzını bazı müfessirler "kalpler" olarak yorumlarken,⁷⁶

70 Mustafavî, *et-Tahkîk*, 9/9.

71 Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 1/369.

72 Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 20/341.

73 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 15/101.

74 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/131; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 28/5; Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, t.y.), 8/87; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 26/28.

75 Mustafavî, *et-Tahkîk*, 9/9.

76 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/ 599; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 8/530; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrû'l-Celâleyn*, 1/821.

bazıları lafza daha özel bir manâ vererek “*kalplerin ortaları*” şeklinde yorumlamaktadır.⁷⁷ Böylelikle kalbin bütününün kastedilmediğini, fuâdın, kalbin ortasındaki bir kısım olduğunu vurgulamaktadırlar. Müfessirler âyette “الْأَفْتَدَةَ” lafzının seçilmesini, fuâdın bedendeki en latif, acısı en şiddetli olan kısım olmasına⁷⁸ ve içinde küfrü, bozuk inançları, kötü niyetleri barındırmasına bağlamaktadır.⁷⁹

İbrâhim sûresinin 43. âyetinde Allah (c.c.) zalimlerin hesap günündeki hallerini anlatırken, yine bu lafzı kullanarak, هَوَاءَ وَأَفْدَتُهُمْ هَوَاءَ “*Gönülleri bomboş olarak kendilerine bile dönüp bakamaz durumda...*” ifadesiyle onların korku dolu hallerini gözler önüne sermiştir. Nitekim Araplar korkak kimse için “يراعةٌ جوفاءٌ” “*içi boş kalmış*” tabirini kullanmaktadır. Âyette “*gönüllerin bomboş kalmasıyla*” kastedilen, içinde buldukları korku sebebiyle kalplerinde sabır ve metanetin kaybolmasıdır. Aynı şekilde Kasas sûresinin 10.âyetinde Musa'nın annesinin korku ve kaygısı, فَؤَادُ أُمِّ مُوسَى فَارِغًا “*Musa'nın annesinin gönlü boş olarak sabahladı*” şeklinde ifade edilmiştir.⁸⁰

3. Düşünme Vasıtası Olarak “Lübb”

Lübb (لُبٌّ) bir şeyin özü, içi, çekirdeği, katkısız ve saf hali manâlarında kullanılan çoğul hali elbâb (الْأَلْبَابُ) ve lübûb (لُبُوبٌ) şeklinde gelen bir lafızdır.⁸¹

Lübb bir yerde ikamet etme, o yerden ayrılmama, muhabbet, bağlılık ve itaat manâlarını da barındırmaktadır. Bu manâlar “safılık, arınma, tercih etme” gibi esas manâdan hareketle şekillenmektedir. Örneğin; hurmanın özü “لُبُّ النَّخْلَةِ”, ceviz ve bademin kabuğunun içinde kalan kısım ise “لُبُّ الْجَوْزِ وَاللَّوْزِ” tabirleriyle anlatılırken; lübb lafzını insan için kullandığımızda şüphelerden arınmış bir anlayış ve akıl anlaşılmaktadır. Eşya içinse lübb, onun saf, katkısız halini ifade etmekte-

77 Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 9/199; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 30/231.

78 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/288; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, 5/337; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrül-Celâleyn*, 1/821; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 9/199; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 30/231.

79 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/802; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/288; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, 5/337; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 9/199; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 30/231; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/541.

80 Radî, *Telhîsu'l-beyân*, 132-133.

81 Ferâhidî, *Kitâbu'l-ayn*, 4/65; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 15/243; Cevherî, *es-Sihâh*, 1/216; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 5/199; Zemahşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 2/155; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/729.

dir.⁸² Lafzın sebat etme manâsına binaen Ferrâ; eşini seven bir kadının sevgisinde kararlı olduğunu ve asla sevgisinin değişmeyeceğini anlatmak için “امْرَأَةٌ لَبَّةٌ” ifadesinin kullanıldığını söylemektedir.⁸³ Bu lafzın Arap kelimelerindeki kullanımına baktığımızda şairlerin şiirlerinde lafız akıl ve kalp manâsında kullandığını görmekteyiz.⁸⁴ Aşağıda beytini verdiğimiz Câhiliye şairlerinden Zühre b. Ebî Sülmâ lafız kalp manâsında kullanmaktadır.⁸⁵

وَكُلُّ مَحَبٍِّ أَعْقَبَ النَّأْيُ لِبُهُ
سَلَوٌ فَوَادٍ، غَيْرَ لِبِكَ مَا يَسْلُو

'Her sevenin kalbi, sevgiliden uzaklığını tadınca teselli bulur
Senin teselli bulmayan kalbin hariç...'⁸⁶

Muhadram şairlerinden Lebîd b. Rebîa'nın ise bir beytinde, lübb lafzını “ذِي لُبِّ” terkihiyle akıl manâsında kullandığını görüyoruz:⁸⁷

أَرَى النَّاسَ لَا يَدْرُونَ مَا قَدَرُ أَمْرِهِمْ
بَلَى : كُلُّ ذِي لُبِّ إِلَى اللَّهِ وَاسِلٌ

'İnsanların kendi kıymetlerini bilmediklerini görüyorum
Bilakis, her akıl sahibi Allah (c.c.)'a muhtaçtır'⁸⁸

Cürcânî de lübbü “kutsal nurla aydınlanıp, kuruntu ve hayal kabuğundan arınmış akıl” olarak tanımlamaktadır.⁸⁹ Daha önce de söylediğimiz gibi bu lafız saflık, arınma ve tercih etme anlamlarını barındırdığı için mutlak manâda akıl ve kalp değildir, bunlardan daha özel bir anlam taşır. Aynı zamanda bu lafızdan türeyen ilbâb (إِلْبَابٌ) da tam olarak bir yerde ikame etmekten daha özel bir manâ ifade eder. Lebbün (لَبٌّ) lafzı ise bu manâları kapsayan masdardır. Arapların lebbeyk (لَبَّيْكَ) sözü, “senin yanında, huzurunda seçilmiş saf bir makamı tercih ettim” manâ-

82 Mustafavî, *et-Tahkîk*, 10/172.

83 İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 5/199.

84 Ferâhîdî, *Kitâbu'l-âyn*, 4/65; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, thk. Muhammed Avaz Mur'ib, (Beyrut: Dâru l-hyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001), 15/243; Cevherî, *es-Sihâh*, 1/216; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 5/199; Zemahşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 2/155; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/729.

85 Zâhid, *Mu'cemu elfâzi'l-ilm ve'l-ma'rife*, 206.

86 Zühre b. Ebî Sülmâ, *Dîvân*, 47.

87 Zâhid, *Mu'cemu elfâzi'l-ilm ve'l-ma'rife*, 205.

88 Lebîd b. Rebîa el-Âmirî, *Dîvân*, şrh., Hamdû Tammâs, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2004), 85.

89 Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 142; İbrâhim Mustafa v.d, *el-Mu'cemü'l-vasît*, thk. Mecma'u'l-lugati'l-Arabiyye, (Kahire: Dâru'd-Da've, 1960), 160.

sında bu lafızdan türemiştir.⁹⁰ Ferrâ ise lebbeyk sözüne "*sana itaatte sebat edeceğim, yani sana sürekli ibadet edeceğim*" manâsını vermektedir.⁹¹

Kur'ân-ı Kerim'de ise lübb lafzı on altı defa çoğul şekliyle ulu'l-elbâb (أُولُوا الْأَلْبَابِ) olarak zikredilmiştir. *إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ* "Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda ulu'l-elbâb için elbette ibretler vardır."⁹² âyetinde Allah (c.c.)'ın ulu'l-elbâbı yarattıklarından ibret alacak olanlar şeklinde nitelendirmesi bu kullanıma örnektir.

Ulu'l-elbâb tabirinin geçtiği âyetleri incelediğimizde müfessirler lübb lafzının akıl anlamını tercih etmekte ve ulu'l-elbâb tabirine "*akıl sahipleri*" anlamını vermektedir.⁹³ İbn Âşûr, lübbün bir şeyin özü ve kalbi manâsında olduğunu ve aklın insan-daki en faydalı şey olmasından dolayı bu lafzın, âyetlerde akıl olarak yorumlandığını söylerken;⁹⁴ Râzî de lübbün asıl manâsından yola çıkarak, onun "*her kabuğun içindeki öze inebilen ve sözün zahirinden, onun asıl manâsına intikal edebilen akıl*" olduğunu,⁹⁵ İbn Kesîr (ö. 774/1373) ise onun, "*tüm açıklığıyla eşyanın hakikatini idrak eden zeki, kâmil bir akıl*" olduğunu belirtir.⁹⁶ Râgıb el-İsfahânî (ö. 400'lü yıllar) ise lübbün akıldan daha özel bir manâ taşıdığını onun, "*kirlerden ve lekelerden arınmış bir akıl*" olduğunu dolayısıyla her lübbün bir akıl, fakat her aklın bir lübb olmadığını söyler.⁹⁷ Âlûsî, kâfirlerin de akıl sahibi olduklarını ancak tezekkür etmedikleri için deli hükmünde olduklarını söyleyerek bu görüşü desteklemektedir.⁹⁸

Müfessirler, âyetlerin bağlamına göre ulu'l-elbâb tabirinin; Allah (c.c.)'ın emir ve yasaklarını akleden, tedebbür edip Allah (c.c.)'ın yarattığı göklerden, yerden ve onlar için hazırladığı rızıklardan öğüt alan kimseler⁹⁹ ve alışlagelmiş olana taraf-tarlık etmekten yani atalarının dinine uymaktan ve her türlü çelişkidenden uzak olan

90 Mustafavî, *et-Tahkîk*, 10/173.

91 Cevherî, *es-Sihâh*, 1/216; İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, 5/199; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1/731.

92 Â-i İmrân (3), 190.

93 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/211; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 2/11; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 7/137; Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vîl*, 1/160; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azim*, 1/701; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, 1/57; Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni*, 3/42; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/64.

94 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/64.

95 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 19/32.

96 İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azim*, 2/184.

97 İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 733.

98 Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni*, 3/139.

99 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/580.

kimseler¹⁰⁰ için kullanıldığını söylemektedir. Aynı zamanda ayakta dururken, otururken, yatarken Allah (c.c.)'ı zikreden, göklerin ve yerin yaratılışını tefekkür eden,¹⁰¹ Hak gözüyle yaratılmışlara bakan,¹⁰² akıllarının gerektirdiğini yapıp bunlar üzerinde kafa yorarak hakikati gören¹⁰³ ve ilim sahibi olup bu ilmiyle amel eden kimseler¹⁰⁴ için de kullanıldığını ifade etmektedir. Aynı şekilde bu tabirin geçtiği Bakara sûresinin 269. âyetinde de *يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ* "O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir. Bunu ise ancak ulu'l-elbâb düşünürler." şeklinde ifade edilerek tezekkür faaliyeti ulu'l-elbâb'a has kılınmıştır.

İnsanın Allah (c.c.)'ın hikmetini düşünüp öğüt alması ve bu hikmetin yol göstericiliğine vakıf olması insandaki lübbün düzeyi ve gücü ölçüsündedir.¹⁰⁵ Bu da bize her insanda eşit seviyede lübb olmadığını göstermektedir. Aklın mükemmelleşmesine göre lübbün seviyesi belli olur. Zahiri akıl kemale erdikçe lübb halini alır. Bu yüzden Allah (c.c.), Bakara sûresindeki "Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde... aklını işleyen bir topluluk için elbette nice deliller vardır."¹⁰⁶ âyetini "akleden bir topluluk için" ifadesi ile bitirirken Âl-i İmrân sûresindeki "Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda ulu'l-elbâb için elbette ibretler vardır."¹⁰⁷ âyetini ise "halis akıl sahipleri için" ifadeleriyle bitirmektedir.¹⁰⁸

Âyetler gösteriyor ki öğüt alma, tezekkür, hidayet ve takva ancak "ulu'l-elbâb" olanlar yani içlerinde arınmayı gerçekleştirenler içindir. Bu kimseler saf, duru bir akla ve kalbe sahiptirler. Ayrıca lübb, imanın olduğu yer olarak kabul edildiğinden, bu kimselerin imanlarının kalplerinde ikamet ettiği ve sebat bulduğu anlaşılmaktadır.

Düşünce vasıtalarından sonra genel olarak bu vasıtaların mekânı olarak çokça kullanılan "sadr" kavramını ele almak yerinde olacaktır.

100 Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, 3/186; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 3/139.

101 Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 2/152.

102 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 4/176.

103 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/494. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/580.

Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, 3/186; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 3/139.

Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 2/152.

Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 4/176.

104 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/343.

105 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/64.

106 Bakara (2), 164.

107 Âl-i İmrân (3), 190.

108 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/456.

4. Düşünme Vasıtalarının Mekânı Olarak "Sadr"

Sadr (صَدْرٌ), sözlükte göğüs, her şeyin en üst kısmı, başı, ilki ve ayrılmak, geri dönmek manâlarına gelmektedir.¹⁰⁹ Örneğin "ışın başı" sadru'l-emr (صَدْرُ الأَمْرِ) tabiriyle, "kanalın önü" sadru'l-kanât (صَدْرُ الْقَنَاةِ) tabiriyle ifade edilmektedir. "صَدْرَتْ" صَدْرًا cümlesinde olduğu gibi lafız "عن" harfi cer-i ile kullanıldığında cümle "develer sudan geri döndü" manâsına gelmektedir.

Mâzî ve muzârî fiillerinin kendisinden türedikleri lafza denilen masdar (مَصْدَرٌ) kelimesi ise aslen "sudan geri gelmek" manâsında masdar, ism-i zaman ve ism-i mekândır.¹¹⁰ Bu manâların yanı sıra sadr lafzı Araplar tarafından farklı formlarda kullanımıyla göğüs anlamını barındıran değişik manâlara gelmektedir. Örneğin, göğsü ve omuzları örten kadın giysisine, başörtüsüne¹¹¹ ve devenin göğsüne konulan hasıra¹¹² bu lafızdan türeyen sîdâr (صِدَارٌ), insanın göğsünden yukarı kısmına¹¹³ ve kısa gömlek, kısa zırha¹¹⁴ sudre (صُدْرَةٌ), devenin yükünü ortalamaya yarayan ve alttan bağlanıp hörgücü dengeleyen ipe¹¹⁵ tasdir (تَصْدِيرٌ) denilmektedir. Yine devenin acıkıp karnının boşalmasından dolayı kayışı bozulduğunda (صَدَّرَ عَنْ بَعِيرِكَ) "devenin hörgücünü dengele" denilir. Böylelikle devenin göğsünün arkasından bir ip bağlanılarak hörgüç düzeltilir. Bu lafız otururken göğsü düz tutmayı da ifade etmektedir.¹¹⁶ Ayrıca güçlü bir göğse sahip olduğu için aslana musadder (مُصَدَّرٌ) denildiği gibi güçlü bir adamı ifade etmek için de bu lafız kullanılmaktadır.¹¹⁷

109 Ferâhidî, *Kitâbu'l-ayn*, 2/383; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 12/94; Cevherî, *es-Sihâh*, 2/709; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, 3/337; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, 2/552; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 477; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/445.

110 İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 477.

111 Ferâhidî, *Kitâbu'l-ayn*, 2/383; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 12/94; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, 3/337; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, 2/552; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 477; Zemahşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 1/540; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/447.

112 Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 12/94; Cevherî, *es-Sihâh*, 2/710; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, 3/337; İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 477.

113 Ferâhidî, *Kitâbu'l-ayn*, 2/383; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 12/94; Cevherî, *es-Sihâh*, 2/709; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/446; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 12/295.

114 Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 12/94; Cevherî, *es-Sihâh*, 2/709; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/447; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, 12/298.

115 Ferâhidî, *Kitâbu'l-ayn*, 2/383; Cevherî, *es-Sihâh*, 2/710; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, 3/337; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, 2/552; Zemahşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 1/540; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/448.

116 Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 12/95; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 4/448.

117 Ferâhidî, *Kitâbu'l-ayn*, 2/383; Cevherî, *es-Sihâh*, 2/710; İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, 3/337; İbn Fâris, *Mücmelü'l-luga*, 2/552; Zemahşeri, *Esâsu'l-belâğa*, 1/540; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*,

Kur'ân'ı Kerim'de ise sadr lafzı göğüs, geri dönmek ve ayrılmak¹¹⁸ manâlarında kırk altı kez geçmektedir. Kur'ân'ı Kerim'in birçok âyetinde kalplerin mahalli olarak "göğüsler" kelimesi kullanılmıştır. Hac sûresi 46. âyette "göğüslerdeki kalpler" ifadesiyle bu hususa açıklık getirilmiştir. *أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ أَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ أَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ* "Yeryüzünde hiç dolaşmıyorlar mı ki ibret almış kalplere yahut işitmiş kulaklara sahip olsunlar! Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat göğüslerdeki kalpler körleşir." şeklindeki âyette göğüslerdeki kalpler diye nitelenmesinin sebebi, Arapların bildiği manâyı tekid etmek içindir.¹¹⁹ Aynı üslup Âl-i İmrân sûresi 167. âyette, *يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ* "Kalplerinde olmayanı ağızlarıyla söylüyorlardı" şeklinde kullanılmaktadır.

Âl-i İmrân sûresinin 154. âyetinde, *وَلِيَّبْتَلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحَّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ* "Bu, Allah (c.c.)'ın içinizde olanı ortaya çıkarması ve kalplerinizdeki şüpheyi gidermesi içindir. Allah (c.c.) göğüslerde olanı bilir." şeklinde sadr lafzı *وَاللَّهُ* kalıbıyla karşımıza çıkmaktadır. Allah (c.c.)'ın, insanların açığa vurduğu ya da gizlediği her şeyi bildiğini ifade eden bu kalıp Kur'ân'da on iki kez geçmektedir. Arap kelimasında *صُدُورٌ* (صُدُورٌ) lafzının gizli hisler için kullanılmasına binaen "بِذَاتِ الصُّدُورِ" kavramı, "göğüslere eşlik eden ve onlardan ayrılmayan sır ve gizlilikler" olarak anlaşılmaktadır.¹²⁰ Bir hadiste, *"الْإِثْمُ مَا حَاكَ فِي صَدْرِكَ"* "Günah göğsünde bulunan şeydir"¹²¹ diye buyrulması buna delalet etmektedir.

Âlûsî, âyetin tefsirinde sadrı İslâm'la, kalbi ise imanla açıklamış, *"وَلِيُمَحَّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ"* âyetinde ki kalplerden kastın inançlar olduğunu, bununla inançların temizlenmesinin kastedildiğini söylemiştir. Zira birçok âyette kalp imanla, sadr ise İslâm'la zikredilmektedir. Bazı âlimler buna binaen sadrın İslâm'ın merkezi, kal-

4/446. İncelediğimiz sözlüklerde ve kimi eserlerde sadr kelimesinin kalp ve akıl anlamında kullanıldığı bir şiire rastlamadığımız için önceki kelimelerde takip ettiğimiz lafzın sözlükteki, şiirdeki ve Kur'ân'daki anlamı şeklinde sıraladığımız metodu burada takip etmeyip direk ayetlerdeki kullanıma geçeceğiz.

118 Ahmed b. Muhammed el-Herevî, *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadis*, thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî, Riyad, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1999, c. 4, s.1066.

119 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/658; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 5/391; Mahallî-Süyûtî, *Tefsîrül-Celâleyn*, 1/440; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 2/223; Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, 4/74; Ebüssüûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 6/111; Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni*, 17/167; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvir*, 17/290.

120 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/384; Ebüssüûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 2/102; Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni*, 4/40.

121 Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, t.y.), "Tefsîrül-Birr ve'l-İsm", 5.

bin ise imanın merkezi olduğunu ifade etmektedir. Kur'ân'da "أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ" "Allah (c.c.) bu müminlerin kalplerine imanı nakşetmiştir"¹²² ve "أَفَمَنْ شَرَحَ" "Allah (c.c.) kimin gönlünü İslâm'a açmışsa"¹²³ âyetlerinde bu manâ açıkça görülmektedir. Buna binaen Âlûsî âyetin manâsının, "Bu İslâm'ınızı (teslimiyetinizi) denemek, imanınızı kusurlardan ayırıp temizlemek için" şeklinde anlaşılabilirliğini söylemiştir.¹²⁴

Hûd sûresinin 5. âyetinde "göğüslerini bükerek" manâsında "تَنَى" fiiliyle kullanılan sadr lafzı, müşriklerin göğüslerindeki gizlemelerini ifade etmek için söylenmektedir. "أَلَا إِنَّهُمْ يَنْتُونَ صُدُورَهُمْ لَيَسْتَخْفُوا مِنْهُ أَلَا حِينَ يَسْتَعْشُونَ نِيَابَهُمْ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا أَلَا إِنَّهُمْ يَنْتُونَ صُدُورَهُمْ لَيَسْتَخْفُوا مِنْهُ أَلَا حِينَ يَسْتَعْشُونَ نِيَابَهُمْ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُغْلِبُونَ أَنَّهُ عَلَيْهِمُ الْغُورُ" "Bakınız! Onlar içlerindeki ondan gizlemek için sırtlarını dönerler (bükerek). Bilesiniz ki elbiselerine büründükleri zaman dahi Allah (c.c.) onların gizlediklerini de açığa çıkardıklarını da bilir; çünkü O göğüslerin içini bilendir." şeklindeki âyette göğüslerin bükülmesi mecâzi bir kullanımdır. Burada kastedilen Allah (c.c.)'a ve Resulüne düşmanlıklarını içlerinde dürüp saklamalarıdır. Zira münafıkların bir araya geldiklerinde Müslümanların onları duymalarından ve onları fark etmelerinden kaçındıkları için, konuşmalarını birbirlerine sırtlarını dönerek yapmaları, böyle yaptıkları takdirde sırtları arka arkaya eğilince kalplerinin örtüldüğünü ve böylece kötülüklerini gizlediklerini zannetmeleri bunun göstergesidir.¹²⁵

Kur'ân'da kalplerin mahalli olarak ifade edilen sadr, kalbi içinde bulundurup onu koruyan kale konumundadır. Kalp nasıl canlılardaki hayatın ve gücün kaynağı ise, sadr da bu kaynağı barındıran yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Hakîm et-Tirmizî (ö. 279/892)'nin tasnifine göre sadr kalbin en dış kısmıdır, kalp sadrın içinde bulunur. Fuâd kalbin içidir, lübb de fuâdın içidir, özüdür ve imanın merkezi de orasıdır.¹²⁶

Sadr ve kalp âyetlerini incelediğimizde sadrın ve kalbin kendilerine nispet edilen şeyler açısından farklılık gösterdiklerini görmekteyiz. Nitekim âyetlerde iman,¹²⁷

122 Mücâdele (58), 22.

123 Zümer (39), 22.

124 Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni*, 4/97.

125 Radî, *Telhîsu'l-beyân*, 102.

126 Bkz., Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *Kalbin Anlamı*, çev. Ekrem Demirli, (İstanbul: Hayygrup Yayıncılık, 2017).

127 Mücâdele (58), 22.

mutmainlik,¹²⁸ huşû,¹²⁹ hidayet,¹³⁰ sapmak,¹³¹ katılık,¹³² sağlamlık,¹³³ körlük¹³⁴ ve mühürlenmek¹³⁵ kalbe nispet edilen şeyler, sadra nispet edilen şeyler ise; gizlemek,¹³⁶ açığa vurmak,¹³⁷ daralmak,¹³⁸ genişlemek, ferahlamak¹³⁹ olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak sadr ve kalp, aydınlığın ve sıcaklığın, kandil ve lambaya nispet edilmesindeki gibi bazı durumların nispetinde ortaklıklar. Örneğin; Kur'ân'da kin¹⁴⁰ ve kibri¹⁴¹ içlerinde bulundurma durumu ikisi içinde söz konusudur.¹⁴²

En'âm sûresinin 125. âyetinde, *فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعْدُ فِي السَّمَاءِ* "Allah (c.c.) kimi doğru yola iletmek isterse onun göğsünü İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse, göğse çıkıyormuş gibi göğsüne darlık ve sıkıntı verir." şeklinde sadr, "şerh-i sadr" ve "dıyk-ı sadr" tabirleriyle ifade edilmektedir. "Şerh-i sadr" ifadesiyle, göğsün hakkı kabule açılması,¹⁴³ Allah (c.c.) tarafından ona ilahi bir nur, sekinet ve huzurun yayılması¹⁴⁴ kastedilmektedir. Aynı şekilde *أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ* "Senin göğsünü açıp genişletmedik mi?"¹⁴⁵ ve *رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي* "Rabbim! göğsüme genişlik ver"¹⁴⁶ âyetlerinde de sadr bu tabirle nitelendirilmiştir. Râzî, bu âyetlerde kalp lafzının yerine sadr lafzının seçilmesinin nedenini, *الَّذِي يُوسِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ* "İnsanların göğüslerine vesvese sokan"¹⁴⁷ âyetiyle açıklamaktadır. Âyette vesveselerin mahalli olarak sadr belirtilmektedir.

128 Bakara (2), 260.

129 Hadîd (57), 16.

130 Tegâbün (64), 11.

131 Saf (61), 5.

132 Hadîd (57), 16.

133 Şuarâ (26), 89.

134 Hac (22), 46.

135 Bakara (2), 7.

136 Mü'min (40), 19.

137 Kasas (28), 69.

138 Hûd (11), 12.

139 Tâhâ (20), 25.

140 Hicr (15), 47; Haşr (59), 10.

141 Mü'min (40), 56; Mü'min (40), 35.

142 Mustafavî, *et-Tahkik*, 6/251-252.

143 Ezherî, *Tehzibü'l-luga*, 4/107.

144 İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 449.

145 İnşirâh (94), 1.

146 Tâhâ (20), 25.

147 Nâs (114), 5.

Dolayısıyla göğüsteki bu vesveselerin yok edilip göğsün hayırla dolması onun şerh edilmesi anlamına gelir.¹⁴⁸ Nitekim Tirmizî de bu bağlamda şöyle der: Şeytan ve nefis kuruntu ve vesveselerle sadra taarruz etmeye çalışır. Sadr inançsızlık, şirk ve kuşku ile dolduğunda Hakk'ın nurunu sığdıramayacak şekilde daralır. Kişi eğer âcizliğini bilip Rabbine yönelirse şeytanın ve nefsin kötülükleri kendisinden uzaklaştırılır. Ve sadr İslâm'ın nuruyla genişler.¹⁴⁹

Sadrın nefsin hüznle kaplanmasını ifade eden "الضِّيقُ" lafzıyla birlikte kullanılması ise, nefsin razı olmasını ifade eden "الشَّرْحُ" lafzıyla kullanılması gibi yaygın bir istiairedir.¹⁵⁰ "الضِّيقُ", genişlemenin zıttı olan "daralma" manâsına gelmektedir. "Göğsüm daralıyor, dilim dolaşılıyor; onun için bu elçilik görevini Hârûn'a yükle."¹⁵¹ âyetindeki gibi bu kelime kullanıldığı yerlerde üzüntü anlamı vermektedir.¹⁵²

Râgıb el-İsfahânî, "Akli olan veya şuurlu olarak söze kulak veren kimse için bunda büyük ibret vardır."¹⁵³ âyeti gibi kalbin zikredildiği bütün âyetlerde akla ve ilme işaret edildiğini, وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُّؤْمِنِينَ "Ve inananların göğüslerine su serpsin"¹⁵⁴ âyetindeki gibi sadrın zikredildiği bütün âyetlerde hem akıl ve ilme hem de şehvet, heva ve öfke gibi nefsânî duygulara işaret edildiğini, dolayısıyla nefsânî duygulara şifa vermenin kastedildiğini ifade eder.¹⁵⁵

Sadr (صَدْرٌ) lafzı, göğüs manâsının yanı sıra Kur'ân-ı Kerim'de iki defa muzârî kalıbında geri dönmek, ayrılmak manâsında da kullanılmaktadır:

Kasas sûresinin 23.âyetinde "Çobanlar sulayıp çekilmeden biz (hayvanlarımızı) sulayamayız; babamız da çok yaşlıdır, dediler." şeklinde lafız Hz. Mûsâ'nın Medyen'de hayvanlarını sulamak isteyen iki kadınla karşılaştığı konuşmasında "حَتَّىٰ يُصَدِّرَ الرَّعَاءُ" şeklinde muzari sîgasında gelmektedir. Aynı kullanım mahşer günü insanların hesapları görüldükten sonra cennet

148 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 32/209.

149 Tirmizî, *Kalbin Anlamı*, 30.

150 İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/408.

151 Şuarâ (26), 13.

152 İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 514.

153 Kâf (50), 37.

154 Tevbe (9), 14.

155 İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, 477-478.

ve cehennem için oradan ayrılmasını anlatan Zilzâl sûresi 6. âyette *يَوْمَئِذٍ يَصُدُّرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِّيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ* "İşte o gün insanlar yaptıkları kendilerine gösterilsin diye (buldukları yerden) farklı gruplar halinde çıkarlar." şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu iki âyette sadr lafzı "وَرَدٌ" nin zıttı olarak "إِنصِرَافٌ", "رُجُوعٌ", "geri dönmek", "ayrılmak" manâlarındadır.¹⁵⁶ Lafza karanlıktan, nura, dış âleme yönelmeyi ifade eden "çıkarmak" ve "çıkarılmak", "بَرَزٌ" ve "أَبْرَزٌ" manâları da verilmektedir.¹⁵⁷ Nitekim bazı müfessirler "يَوْمَئِذٍ يَصُدُّرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِّيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ" âyetindeki "يَصُدُّرُ" fiilini, insanların defnedildikten sonra kabirlerden çıkarılması olarak yorumlamaktadır.¹⁵⁸

Sonuç

Anlama, düşünme, akıl yürütme ve bu zihinsel özelliklere bağlı olarak da ilâhi iradenin isteği doğrultusunda bir hayat nizamı oluşturabilme kudreti, insan dediğimiz "eşref-i mahlûkât"ın ilahi vahye muhatap olabilmesi ile açıklanabilir. İnsanı diğer canlılardan ayıran ve dünya imtihanında başarılı olup hem dünyasını hem de ahiretini kazanca dönüştürmesini sağlayan tüm yapıp etmelerinin temel sebebi; onun akıl yürütebilmesi, tercih yapabilmesi yani zihinsel faaliyetleridir. İşte insanı insan yapan bu türlü ayrıcalıklı faaliyetler, birtakım vasıtalarla gerçekleştirilmektedir.

Kur'ân'da düşünme vasıtaları arasında zikredilen kalb, fuâd, lübb lafızlarının anlam alanına baktığımızda hem cahiliye Arapları hem de İslâm âlimleri tarafından kalp ve akıl manâlarında kullanıldığını görmekteyiz. Bu kullanım Kur'ân çevirilerine de yansımakta, âlimler âyetlerde geçen bu lafızlara kimi zaman lafza özel bir manâ vermekte, kimi zaman da kalp veya akıl manâsını tercih etmektedir. Ancak bu lafızlar birbirlerinin yerinde kullanılsalar bile ifade ettikleri manâ itibariyle kendilerine has özellikler içermektedir.

Öte yandan düşünme vasıtaları olan kalb, fuâd ve lübbün gerçekleştiği mekân olarak sadr lafzı kullanılmaktadır. Sadr, "her şeyin üst kısmı" manâsından hareket-

156 Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 8/502; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/596; Beyzâvî, *Envârü't-tenzil ve es-rârü't-te'vil*, 4/175; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 8/461; Mahallî-Süyyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, 1/818; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 7/8; Âlûsî, *Rûhu'l me'âni*, 20/60; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 40/493.

157 Mustafavî, *et-Tahkîk*, 6/253.

158 Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 9/189; Âlûsî, *Rûhu'l me'âni*, 20/60; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 40/493.

le kalbin üstünde bulunup, onu çevreleyen ve koruyan bir katman olarak ifade edilmektedir.

Sadrın altında bulunan kalp ise “çevrilmek, dönmek” manâsından hareketle değişken bir yapıya sahiptir. Kalp, Araplar tarafından akıl manâsında da kullanılmış ve bu manâ Kur'ân'ın tefsirine de yansımıştır. Aynı zamanda Kur'ân'da geçen “*akleden kalpler*” ifadesi, kalbin; düşünme faaliyetini gerçekleştiren bir araç olduğunu göstermektedir.

Kalbin çevrelediği alt katman olan fuâd ise “kızarmak ve olgunlaşmak” manâsına binaen değişken olan kalbin yanıp olgunlaşarak sükûnete eren kısmıdır. Şunu da diyebiliriz ki fuâd; demirin ateşte iyice ısıtılarak daha sağlam çeliğe dönüşmesi gibi, yaşadığı imtihanlar ve zorluklar neticesinde iman ateşiyle yanarak daha da sabitleşip, sakinleşen bir kalbin halini de ifade etmektedir. Bu lafzın da âlimler tarafından akıl ve kalp manâsında yorumlandığını görmekteyiz.

En alt katman olan, “her şeyin özü” manâsına gelen ve insanın kalbinin özünü ifade eden lübb ile arınmış bir akıl ve kalp kastedilmektedir. Lübb lafzının Arap kelimelerinde akıl ve kalp şeklinde kullanıldığını, incelediğimiz müfessirler tarafından ise akıl manâsının tercih edildiğini görmekteyiz. Ancak müfessirler lafza akıl manâsını verirken, onun “her şeyin özü” manâsını dikkate alarak salt bir akıl değil de duruluğa ulaşmış kâmil bir akıl olarak yorumlamaktadır. Bu kavram Kur'ân'da sadece “*أُولُوا الْأَلْبَابِ*” şeklinde kullanılmaktadır. Kur'ân çevirilerine baktığımızda; çoğunda bu tabirin Türkçeye “akıl sahipleri” olarak çevrildiğini görmekteyiz. Halbuki Kur'ân'da kalp sahipleri (أُولُوا الْقُلُوبِ) ya da akıl sahipleri (أُولُوا الْعُقُولِ) yerine bu iki manâyı da içinde barındıran “*أُولُوا الْأَلْبَابِ*” tabiri kullanılmıştır. Bu da vermek istenen manâyı genişletmekte, hayrın ve salâhın bulunmasında akıl ve kalp birlikteliğinin önemini belîğ bir şekilde ifade etmektedir.

Bu manâ itibarıyla akıl ve kalp her lafızda farklı dereceleri ifade etmektedir. Ancak bu lafızların Kur'ân çevirilerinde aynı manâda birbirlerinin yerine kullanılması ya da mutlak akıl olarak kullanılması manâlar arasındaki nüansları yansıtmamaktadır. Her lafzın ihtivâ ettiği manâ incelikleri göz önünde bulundurulmadan ve bu lafızlar arasındaki nüanslar yansıtılmadan Kur'ân'ın muradı doğru anlaşılacaktır.

Kaynakça

- el-Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-me'âni fi tefsiri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesâni*. Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, t.y.
- el-Âmirî, Lebîd b. Rebîa. *Dîvân*. Şrh. Hamdû Tammâs. Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 2004.
- el-Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ: *Me'âli-mü't-tenzil*. Thk. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman b. Cum'a ed-Damîriyye-Süleymân Müs-lim el-Hareş. y.y.: Dâru Tayyibe, 1997.
- el-Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzil ve Esrârü't-te'vil*. Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, t.y.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh*. Thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. Kahire: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1956.
- el-Cürcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Thk. Muhammed Siddik el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fazilet, t.y.
- ed-Dâmeğânî *Hüseyn b. Muhammed. Kâmûsu'l-Kur'ân*. Thk. Abdulaziz Seyyid el-Ehl. Beyrut: Dâru'l-İlm, 1983.
- Ebüsüûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü'l-akli's-selim ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerim*. Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, t.y.
- el-Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luga*. Thk. Muhammed Avaz Mur'ib. Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- el-Ferâhidî, Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-'Ayn*. Thk. Abdulhamid Hindavi. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Yûsuf Necâti- Muhammed Ali Nec-câr-Abdulfettâh İsmâil Çelebî. Mısır: Dâru'l-Misriyye, tsz.
- el-Herevî, Ahmed b. Muhammed. *el-Garibeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadis*. Thk. Ahmed Ferid el-Mezîdî. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1999.
- İbn Âşûr, Ebû Abdillâh Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed eş-Şâzeli b. Abdilkâdir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: Dâru Sahnûn, 1997.
- İbnü'l-Esir, Mecdüddin. *en-Nihâye fi garîbi'l-hadis ve'l-eser*. Thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhi-Tâhir Ahmed ez-Zâvî. Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, t.y.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. Thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ. *Mücmelü'l-luga*. Thk. Züheyr Abdulmuhsin Sultân. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- İbn Hucr İmruülkays, b. el-Hâris Âkilü'l-Mürâr. *Dîvân*. Şrh. Abdurrahman el-Mustavî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 2004.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîrül-Kur'âni'l-azîm*. Thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme. y.y.: Dâru Tayyibe, 1999.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mukarrem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Beyrut, 1955.
- el-İsfahânî, Râgîb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. Thk. Safvan Adnan Davudi. Dimeşk: Dâru'l Kalem; Beyrut: ed-Dâru'ş-Şamiyye, 2009.

- Komisyon. *Yedi Askı-Arap Edebiyatının Harikaları-* Çev. Nurettin Ceviz vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kutluer, İlhan. "Düşünme." *DİA*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994: 10/53-57.
- el-Mustafavî, Hasan. *et-Tahkik fi kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerim*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahih*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, t.y.
- er-Radî, Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şerîf. *Telhisu'l-beyân fi (an) mecâzâtî'l-Kur'ân*. Thk. Ali Mahmûd Mukallid. Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, t.y.
- er-Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtihu'l-gayb*. y.y.: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, t.y.
- es-Süyûtî, Celâleddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî-Celâleddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr. *Tefsîrû'l-Celâleyn*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, t.y.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Kalbin Anlamı*. Çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Hayygrup Yayıncılık, 2017.
- Zâyid, Âdil Abdulcebbar. *Mu'cemu elfâzi'l-ilm ve'l-ma'rife fi'l-lugati'l-arabiyye*. Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1997.
- ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk. *Tâcû'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. y.y.: Dârü'l-hidâye, t.y.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Esâsü'l-belâğa*. Thk. Muhammed Bâsil Uyûn es-Suûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmi'zi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*. Thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, t.y.
- Züheyr b. Ebi Sulmâ. *Dîvân*. Şrh. Hamdû Tammâs. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005.

